

Problem finansiranja ženskog preduzetništva – iskustva preduzetnica sa područja Grada Bijeljina

The problem of funding women's entrepreneurship – the experiences of women entrepreneurs from the City of Bijeljina area

Zorica Golić, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Ekonomski fakultet Pale, Tamara Vukoje, Univerzitet u Istočnom Sarajevu, Ekonomski fakultet Pale, student master studija

Sažetak — Kako na lokalnom, tako i na globalnom nivou žensko preduzetništvo može odigrati ključnu ulogu u smanjenju siromaštva, stvaranju novih radnih mjesta, ekonomskom rastu i održivom razvoju, te socijalnoj koheziji. Međutim, njihov položaj u većini lokalnih zajednica zemalja u razvoju i danas je daleko od onoga koji zaslužuju, iskustva pokazuju da je jedan od glavnih razloga za to problem finansiranja. Postizanje napretka na ublažavanju problema finansiranja ženskog preduzetništva je dugoročna obaveza lokalnih zajednica, vlada, nevladinih organizacija, finansijskih institucija i investitora, odnosno svih ovih aktera istovremeno. Samo na taj način ženama bilo bi omogućeno da ostvaruju svoj puni preduzetnički potencijal, a lokalne zajednice u kojima posluju i društvo u cjelini bi osjetilo efekte poboljšanja ekonomskog rasta i održivog razvoja. Cilj ovoga rada je da se istraže ograničenja u pristupu finansijskim sredstvima, odnosno ključne prepreke na koje su naišle preduzetnice sa područja Grada Bijeljina, kao i da se predlože eventualne mjere i politike koje bi lokalna zajednica mogla preduzeti na ublažavanju ovoga problema. Koristeći interpretativnu istraživačku metodologiju, a na osnovu polustrukturiranih dubinskih intervjuva vođenih licem u lice sa šest preduzetnica koje svoja preduzeća vode na teritoriji Grada Bijeljina istražili smo njihove percepcije i identifikovali ključne prepreke sa kojima su se suočile prilikom prikupljanja finansijskih sredstava.

Ključne riječi – žensko preduzetništvo, rodni jaz u finansiranju, finansiranje, Grad Bijeljina, prepreke, predrasude

Abstract – At both local and global level, women's entrepreneurship can play a key role in poverty reduction, job creation, economic growth and sustainable development, as well as social cohesion. However, their position in most of the local communities of developing countries today is far from deserving and experience shows that one of the main reasons for this is the problem of funding. Making progress on alleviating the problem of financing women's entrepreneurship is a long-term commitment of local communities, governments, non-governmental organizations, financial institutions and investors, i.e. of all of these actors at the same time. Only in this way would women be enabled to realize their full entrepreneurial potential,

and local communities in which they operate and society as a whole would feel the effects of improving economic growth and sustainable development. The aim of this paper is to investigate restrictions on access to funds, that is, the key barriers that entrepreneurs from the City of Bijeljina have encountered, and to propose possible measures and policies that the local community can take to mitigate this issue. Using the interpretative and surveying methodology, and based on semi-structured in-depth face-to-face interviews with six female entrepreneurs who conducted their businesses in the territory of the City of Bijeljina, we examined their perceptions and identified the key barriers they faced in collecting funds.

Keywords – female entrepreneurship, gender gap in funding, funding, City of Bijeljina, barriers, prejudices

I. UVOD

Iako žene predstavljaju 49,6% svjetske populacije, one ipak čine samo 40,8% formalne radne snage. Žensko preduzetništvo osim što omogućava ženama kao ranjivijoj kategoriji stanovništva da se samozaposli, ono im pruža mogućnost da pomognu i drugim ženama tako što će ih zaposliti i na taj način doprinijeti smanjenju siromaštva, ekonomskom rastu i razvoju. Bez obzira na to, sve upućuje da se žensko preduzetništvo istovremeno susreće sa brojnim ograničenjima i preprekama. Kao ključni faktor koji ograničava razvoj ženskog preduzetništva navodi se problem finansiranja. Brojni su i specifični izazovi sa kojima se žene suočavaju prilikom obezbjeđenja finansijskih sredstava za svoj poslovni poduhvat, bez obzira na veličinu posla, djelatnost kojom se bave ili zemlju u kojoj posluju.

Za bolje i potpunije sagledavanje ovoga problema dragocjeni su uvidi u iskustva preduzetnica, jer imaju potencijal da rasvijetle ovaj problem svim zainteresovanim stranama – akademskoj zajednici, finansijerima, lokalnoj zajednici i kreatorima politika. Cilj ovoga rada je da se istraže ograničenja u pristupu finansijskim sredstvima, odnosno ključne prepreke sa kojima se suočavaju preduzetnice u ovoj lokalnoj zajednici. Ovaj rad je svojevrsna mini istraživačka

studija koja dokumentuje percepcije ključnih prepreka u pristupu finansijskim sredstvima koje ujedno ograničavaju rast i razvoj ženskog preduzetništva posmatrano iz ugla uzorka bijeljinskih preduzetnica.

Metodologija istraživanja je interpretativna po svojoj prirodi i zasniva se na uvidima izvedenim iz dubinskih intervjuja na uzorku preduzetnica sa područja Grada Bijeljina koji dokumentuju njihovu percepciju o složenosti različitih skupova faktora koji utiču na pristup sredstvima za finansiranje njihovih poslovnih poduhvata.

Rezultati istraživanja prezentovanih u ovome radu su u skladu sa ostalim novijim istraživanjima problema finansiranja ženskog preduzetništva koji aludiraju da žene iz niza razloga manju vjerovatnoću za obezbjeđenje finansijskih sredstava iz eksternih izvora, takođe imaju tendenciju da se usredsrede na uslužne sektore koji su obično jeftiniji i lakši za uspostavljanje, odnosno posluju u sektorima u kojima se rast može ograničiti, njihovi poslovi su lokalnog karaktera. Sa nižim stepenom ekonomske razvijenosti zemlje i ovi problem se pogoršavaju, tako da su žene u BiH/RS kao i u ostalim zemljama u razvoju suočene sa mnogim deficitima zbog socijalnih i strukturnih nejednakosti koje ometaju njihov pristup resursima i uticajnim društvenim položajima, ometaju stvaranje socijalnog kapitala i mreža čime se samo ojačava rodna nejednakost.

II. PREGLED LITERATURE

Impozantan broj istraživačkih studija i naučnih radova objavljenih u zadnje vrijeme istraživao je probleme sa kojima se suočavaju preduzetnice, a dominantan broj njih se fokusirao na problem finansiranja ženskog preduzetništva. Istini za volju, velika većina ovih radova se bavi pitanjima i problemima finansiranja ženskog preduzetništva iz ugla razvijenih ekonomija. Zahvaljujući brojnim programima i inicijativama, usmjerenim na podsticanje i unapređenje ženskog preduzetništva u razvijanim, a posebno u zemljama u razvoju, pokrenutim od strane Ujedinjenih nacija ovaj problem počinje da se istražuje i posmatra i iz ugla preduzetnica koje svoje biznise vode u zemljama u razvoju.

Kako bi smo obezbjedili teorijsku podlogu za istraživanje i raspravu koja će uslijediti tokom ovoga rada u ovome dijelu dajemo kratak pregled teorijskih i empirijskih radova koji se bave problemom finansiranja ženskog preduzetništva iz raznih ugova i sa raznih aspekata u zemljama u razvoju.

U radu [1] autori analizirajući podatke kojima je obuhvaćeno 28 tranzicionih zemalja Evrope utvrđuju postojanje polne diskriminacije u obezbjeđenju kredita na štetu preduzeća u vlasništvu žena. Do sličnih rezultata istraživanja došlo se i u radu [2] gdje je utvrđen veći procenat odbijenih kreditnih zahtjeva i niži procenat finansiranja poslovanja iz kredita preduzeća u vlasništvu žena u poređenju sa preduzećima koja su u vlasništvu muškaraca.

Ispitujući da li finansijske institucije diskriminišu preduzetnike na osnovu pola autori u radu [3] iznose dokaze prema kojima preduzeća u vlasništvu žena, za razliku od onih koja su u vlasništvu muškaraca imaju manje šanse da dobiju bankarski kredit. Pored toga, utvrđeno je da žene preduzetnice u prosjeku plaćaju više kamatne stope za razliku od muških preduzetnika. Odnosno, prema tvrdnjama autora ovoga rada preduzetnice čak i onda kada dobiju bankarski kredit dobijaju ga pod nepovoljnijim uslovima, za razliku od muškaraca. Ovi dokazi su rezultat korišćenja rezultata Ankete o poslovnom

okruženju i uspješnosti preduzeća (*Business Environment and Enterprise Performance Survey – BEEPS*) sprovedene širom 26 tranzicionih ekonomija iz Centralne i Istočne Evrope i nekoliko industrijalizovanih zemalja iz Zapadne Evrope.

Koristeći bazu podataka Svjetske banke za istraživanje indikatora preduzeća (*World Bank Enterprise Survey indicator database*) autori u radu [4] istražuju kako karakteristike firme utiču na finansiranje malih i srednjih preduzeća (MSP) u zemljama u razvoju, pored toga istražuju kako razlike u bankarskim sektorima posmatranih zemalja utiču na finansiranje MSP i konačno, koliko nivo dostignutog ekonomskog razvoja i same institucije utiču na njihovo finansiranje. Sprovedeno istraživanje pokazuje da na finansiranje MSP, a posebno na pristup eksternom finansiranju u zemljama u razvoju značajno utiču dostupnost kreditnih informacija i odnos koncentracije banka, te ekonomski razvoj i institucionalno okruženje. Pored toga, rad iznosi dokaze iz kojih proizilazi da se nova i manja preduzeća u neproizvodnim sektorima konstantno suočena sa ozbiljnim preprekama i ograničenjima u pogledu finansiranja, kao i da se dominantno oslanjaju na interno finansiranje.

U radu [5] autori, na osnovu uzorka od devet zemalja Sub-Saharske Afrike, analiziraju da li ženski u poređenju sa muškim preduzetnicima imaju manje vjerovatnoće da se oslanjaju na bankarske kredite i zaključuju da su žene u nepovoljnijem položaju u pristupu finansijskim uslugama. Tvrde da razloge za to ne treba tražiti u finansijskom sektoru, nego u drugim dimenzijama vezanim za učešće žena u ovim ekonomijama. Međutim, postoje dokazi koji ukazuju na to da rodne razlike u pristupu finansiranju preduzetništva nestaju sa nivoom finansijskog razvoja, kao i da finansijski sektor ipak snosi veliki dio odgovornosti za postojanje diskriminacije u oblasti finansiranja ženskog preduzetništva [3].

Dokaze da su privatne i privatizovane firme, bez obzira na pol njihovih vlasnika, u tranzicionim ekonomijama diskriminisane prilikom odobravanja kredita od strane komercijalnih banaka nalazimo u radu [6]. Analizirajući ponašanje komercijalnih banaka prilikom odobravanja kredita privatnim i privatizovanim firmama u ruralnim dijelovima Kine autori utvrđuju postojanje ove vrste diskriminacije koja ima važne realne posljedice po cijelu kinesku ekonomiju iz razloga što bankarskim kreditima nisu podržani najprofitabilniji projekti, kao i iz razloga što se najefikasnijim preduzećima nameću visoki troškovi u cilju proširenja. Oba ova razloga kratkoročno i dugoročno ograničavaju rast preduzeća zbog pristupa obrtnom kapitalu i kroz njegov uticaj na fiksne investicije preduzeća. Osim na preduzeća ova diskriminacija negativno utiče i na same kineske komercijalne banke, odnosno na njihovu sposobnost da se nose sa naslijeđem nekvalitetnih kredita. Nakon ovakvih rezultata analiza autori sugerišu značaj sprovođenja reformi u samom finansijskom sektoru ove tranzicione ekonomije.

Konačno, autori u radu [7] smatraju da je neophodno da kreatori politika u zemljama u razvoju pruže podršku i osiguraju povoljan ambijent koji će olakšati pristup finansijskim uslugama ženama preduzetnicama. Rješavanje specifičnih potreba žena preduzetnica u pristupu finansijama mora da bude dio razvojnog programa svake tranzicione ekonomije pošto je finansiranje važno sredstvo bez koga nema mogućnosti rasta ženskog preduzetništva.

III. PREDUZETNICE GRADA BIJELJINA – ISKUSTVA

Istraživački dizajn i metodologija

Predmet ovoga istraživanja su iskustva uspješnih preduzetnica koje posluju na području Grada Bijeljina sa problemom finansiranja preduzetništva. Šest (6) preduzetnica koje uspješno vode vlastiti biznis tri i više godina čini ovaj uzorak. Njihova MSP su finansijski stabilna i pripadaju različitim sektorima: trgovina, usluge i proizvodnja.

Cilj istraživanja je bio da se otkriju prepreke sa kojima su se suočile bijeljinske preduzetnice u prikupljanju finansijskih sredstava za pokretanje vlastitog biznisa. Radi postizanja istraživačkog cilja odlučili smo se interpretativnu istraživačku metodu, koristeći polustrukturirani dubinski intervju vođen licem u lice sa preduzeticama kako bi se istražile njihove percepcije i interpretacije u vezi sa problemom finansiranja preduzetništva na području Grada Bijeljina.

Kvantitativna istraživanja uglavnom fokusiraju na veće slučajno odabrane uzorke, za razliku od njih, kvalitativna istraživanja najčešće se detaljno fokusiraju na relativno male svrsishodno odabrane uzorke. Interpretativno istraživanje predstavlja kvalitativno traženje i otkrivanje kolektivnih okvira ili tumačenja realnosti koja vodi ka pripisivanju značenja i pomaže u objašnjenju kako žene tumače stvarnost u kojoj žive [8] i prikupljaju finansijska sredstva. Iz tog razloga za ovo istraživanje korišćen je namjenski uzorak od šest preduzetnica, a uzorkovanje je svrsishodno u smislu da je uzorak sastavljen od preduzetnica koje su pokrenule nove poslovne poduhvate, stekle relevantno iskustvo i neizbježno se suočile sa problemom finansiranja. Prema referenci [8], snaga i logika svrsishodnog uzorkovanja se sastoji u detaljnom istraživanju slučajeva bogatih informacijama, tj. onih slučajeva od kojih se može mnogo naučiti o pitanjima od centralnog značaja za svrhu istraživanja. Osim toga što empirijska studija obiluje bogatstvom detaljnih informacija, postoji i mogućnost da se dodatno obogati bilješkama i opažanjima istraživača koje se vode tokom intervjua.

U prethodnim pripremama za ovo kvalitativno istraživanje pripremljene su tri grupe od po četiri pitanja koje su u skladu sa ciljevima ovoga istraživanja. Shodno tome, u prvom dijelu intervjua prikupili smo podatke o demografskim karakteristikama intervjuisanih preduzetnica i oni su dati u Tabeli 1.

TABELA 1 DEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE INTERVJUISANIH PREDUZETNICA

Ispitanica	Godine života	Nivo obrazovanja	Bračni status	Broj djece (ako ih ima)
P1BN	62	fakultet	udata	2
P2BN	42	fakultet	udata	3
P3BN	42	fakultet	neudata	bez djece
P4BN	42	srednja škola	udata	3
P5BN	35	fakultet	udata	2
P6BN	43	fakultet	udata	2

Drugi dio intervjua se bavi osnovnim podacima o biznisu: sektor, koliko godina je u preduzetništvu, sa koliko godina života je započeo vlastiti biznis, broj zaposlenih radnika, ovi podaci predstavljani su u Tabeli 2.

TABELA 2 PREDUZETNIČKE KARAKTERISTIKE INTERVJUISANIH PREDUZETNICA

Ispitanica	Sektor/Profesija	Broj godina u preduzetništvu	Starosna dob kad je posao započeo	Broj zaposlenih
P1BN	Zdravstvene usluge	22	40	3
P2BN	Proizvodnja/Trgovina	4	38	4
P3BN	Računovodstvene usluge	17	25	2
P4BN	Zanatske usluge	24	18	5
P5BN	Proizvodnja/Trgovina	5	30	5
P6BN	Trgovina	18	25	4

Treći dio intervjua istražuje pristup finansijskim sredstvima: način obezbjeđenja finansijskih sredstava za otpočinjanje preduzetničkog poduhvata, iskustva sa bankama i mikrokreditnim organizacijama (MKO), da li je bilo diskriminacije i predrasuda prilikom prikupljanja finansijskih sredstava; zatim moralnoj podršci za otpočinjanje vlastitog preduzetničkog poduhvata, kao i podršci i stavovima lokalne zajednice. Za treći dio intervjua koji se bavi faktorima mikro nivoa [9] sa posebnim akcentom na finansiranje pripremljen je vodič za intervju u svrhu usmjeravanja diskusija o gornjim temama i dat je u Tabeli 3.

TABELA 3 VODIČ ZA INTERVJU KOJI SE BAVI FAKTORIMA MIKRO NIVOVA SA POSEBNIM AKCENTOM NA FINANSIRANJE

Dimenzija	Opis
Finansiranje	Način obezbjeđenja finansijskih sredstava za otpočinjanje vlastitog biznisa; Iskustva sa bankama i MKO; Predrasude, prepreke i eventualna diskriminacija sa kojom su se preduzetnice suočile u ovom procesu.
Ograničenja u prikupljanju finansijskih sredstava	Rangiranje ključnih prepreka u obezbjeđenju finansijskih sredstava
Podrška za otpočinjanje vlastitog preduzetničkog poduhvata	Od koga su preduzetnice imale najveću podršku prilikom otpočinjanja vlastitog posla.
Podrška i stavovi lokalne zajednice	Koliku podršku su preduzetnice imale od lokalne zajednice i kakvi su stavovi prema ženskom preduzetništvu u ovoj lokalnoj zajednici.

Istraživanje je sprovedeno u periodu od 01. septembra do 01. oktobra 2018. godine na području Grada Bijeljina. Preduzetnice smo intervjuisali na njihovim radnim mjestima, nakon što smo ih prethodno upoznali sa činjenicom da će njihov identitet biti sakriven – kodiran, a intervjui korišteni isključivo za potrebe pisanja ovoga rada, ta da neće biti presnimavani niti neovlašteno reprodukovani.

Svaki intervju je trajao maksimalno 150 minuta i digitalno je snimljen uz prethodnu pismenu saglasnost svake od preduzetnica. Nakon toga smo napravili detaljan transkript svih šest (6) intervjua i dobili isto toliko transkripta. Konstituisali smo korpus i kodirali podatke u vezi sa osnovnim dimenzijama opisanim u Tabeli 3. Zatim je usljedila analiza fokusirana na otkrivanje obrazaca konvergencije u izjavama preduzetnica vezanim za ograničenja u prikupljanju finansijskih sredstava, ali su jednako zabilježena i područja razlike/odstupanja. Kako prema teorijskom analitičkom pristupu tačke koje učesnici intervjua ponavljaju ili teže da ponavljaju istraživaču služe za povećanje ili podršku određenih uvida [10] stoga smo i prepreke u pristupu finansijama smatrali najznačajnijim kada su ih intervjuisane

preduzetnice u više navrata naglašavale u kontekstu održanih razgovora.

Rezultate analize predstavljamo u narednom dijelu ovoga rada.

Rezultati istraživanja

Ovaj način istraživanja omogućio nam je da za rezultate dobijemo nova saznanja i izvedemo korisne zaključke iz intervju sa preduzeticama, prvenstveno iz razloga što nije ograničen na ranije nametnute teorijske okvire [11] i omogućava potpuno iskorištavanje bogatih kvalitativnih podataka [12], i njih donosimo u ovome dijelu rada.

Članovi uzorka su heterogeni u smislu starosti, porodične situacije i obrazovanja/profesije. Što se tiče demografskih karakteristika intervjuisanih preduzetnica prezentovanih u Tabeli 1, ispitanice su različitih starosnih grupa u životnoj dobi od 35-62 godine života. Uzmemo li u obzir podatak Agencije za statistiku BiH [13] prema kojem je stopa nezaposlenosti mladih žena u dobi od 19-24 godine zabrinjavajuće visoka i iznosi 60%, zaključujemo da ni područje Grada Bijeljina ne odudara od državnog prosjeka i da mu svakako nedostaju mlade preduzetnice. Očigledno je da treba raditi na podsticanju mladih žena da se samozaposle, kroz nacionalne programe finansijske pismenosti i investicione spremnosti [14]. Nadalje, većina intervjuisanih preduzetnica su biološke majke (njih 83%) većinom dvoje djece. Stoga se nameće zaključak da majčinstvo nije prepreka za otpočinjanje i vođenje vlastitog biznisa. Polovina ispitanica obuhvaćenih uzorkom živi u bračnoj zajednici, a većina njih (83%) ima akademsko obrazovanje iz čega se stiče dojam da se u Gradu Bijeljina uglavnom visokoobrazovane žene odlučuju za pokretanje vlastitog posla.

Nastavljajući sa analizom preduzetničkih karakteristika ispitanica zaključujemo da polovina od njih obavlja neku vrstu uslužnih djelatnosti. Dvije preduzetnice u uzorku su navele da se bave proizvodnjom i trgovinom. Preduzetnica kodirana kao P2BN je navela:

„Nakon razvoda ostala sam bez ikakvih primanja sa troje djece. Odjednom sam se našla u ulozi hranitelja porodice, bez posla i bez prethodnog radnog iskustva. Bila sam očajna i prinuđena da nešto uradim. Trebalo je smisliti šta, kada nikada nisam radila. Onda sam se sjetila, oduvijek sam šila i prekrajala stvari za svoje tri djevojčice, u tome sam vidjela priliku. Otvorila sam modni atelje, šijem haljine za mame i njihove kćerke i prodajem ih. Moram reći da je ovaj posao pokrenut iz krajnje nužde i očaja.”

Iz ove izjave možemo konstatovati da odluka o pokretanju vlastitog posla nije rezultat slobodne volje, nego je donešena iz očaja i pod pritiskom.

Iz dalje analize proizilazi da intervjuisane preduzetnice uglavnom vode mikrobiznise. Preko 66% ispitanica je više od 10 godina u preduzetništvu. Svoje poslove su većinom započele u 30-tim ili 40-tim godinama života, sa izuzetkom preduzetnice kodirane kao P4BN koja je vlastiti posao započela sa 18 godina života, a svoju odluku da započne vlastiti posao objasnila je sljedećim riječima:

„Bila sam mlada, a željela sam samostalnost i vlastiti posao. Nisam znala koliko to može biti teško i naporno i to samo zato što sam ženskog pola. Naišla sam na brojne predrasude i podsmijeh, ali to me nije obeshrabrilo, upravo suprotno. Međutim, na tom teškom putu odlučila sam da

zapošljam samo žene i nisam se pokajala, sreća da je i priroda posla takva, pa je to bilo izvodljivo.”

Iz ove izjave zaključujemo i da su žene u našem društvu suočene sa brojnim stereotipima i društveno ukorijenjenim normama koje preduzetništvo shvataju isključivo kao muški posao i na taj način svijesno ili nesvijesno otežavaju poziciju žena [15]. Osim toga, ova izjava potvrđuje ono što je zaključeno u referenci [16], a to je da rodna sličnost takođe može značiti povjerenje, reciprocitet i efikasnost u poslovanju sa obzirom na zajedničke norme i razumijevanja.

Naredni dio intervjuja sadrži grupu od pet pitanja koja se uglavnom odnose na pristup finansijskim sredstvima, u ovome dijelu intervjuja preduzetnice su ispričale svoja iskustva i iznijele svoje dojmove.

Neospornu potvrdu da pristup finansijskim sredstvima ostaje prepreka za razvoj preduzeća, posebno za neke grupe kao što su žene [17] dobili smo kao rezultat analize ovih dijelova intervjuja. Činjenica da su sve ispitanice početni kapital obezbjedile iz neformalnih izvora, tj. ili iz vlastitih sredstava ili pozajmile od porodice i prijatelja potvrđuje da banke, nisu dovoljno motivisane, niti naklonjene finansiranju MSP. Polovina preduzetnica u posmatranom uzorku do početnog kapitala došla pozajmljivanjem od porodice ili od prijatelja (P2BN, P3BN i P4BN), dok je druga polovina njih (P1BN, P5BN i P6BN) početni kapital obezbjedila iz vlastite štednje.

Kada je riječ o iskustvima sa bankama i drugim kreditorima, jedna trećina ispitanica obuhvaćenih uzorkom izjasnila se da uopšte nije imala iskustva sa bankama i drugim kreditorima (P2BN i P5BN), a ključni od razloga koje su navele „nepovjerenje u bankarski sektor” i „nedostatak finansijskog obrazovanja”. Ovaj podatak govori o veoma visokom procentu preduzetnica koje sebe dobrovoljno lišavaju mogućnosti da putem formalnih izvora finansiranja, konkretno bankarskih kredita, obezbjeđuju nedostajuća finansijska sredstva. Osim toga, evidentno je da su percepcije preduzetnica prema finansijskim institucijama, a ne same finansijske institucije razlog za ove finansijske odluke.

Kod ostalih ispitanica uglavnom preovladavaju dominantno negativna iskustva sa bankama koja ukazuju na komplikovane i rigorozne procedure, obimnu dokumentaciju, visoke kamatne stope koje nisu stimulativne i koje su ih navele na odluku da nikada više ne pozajmljuju sredstva kao što je to istakla P4BN:

„Radi proširenja posla, odnosno kupovine vlastitog poslovnog prostora, a nakon 10 godina stabilnog poslovanja zatražila sam bankarski kredit. Nisam imala problema sa dobijanjem istog, ali su procedure bile toliko komplikovane i bila je potrebna obimna dokumentacija, a kad tome dodam i nerealno visoke kamate mogu da kažem da sam jedva čekala da izađem iz toga kredita. Odlučila sam da nikada više ne uzmem kredit, toliko je bilo loše po mene i moj posao.”

Sa diskriminacijom i određenim predrasudama u kontaktu sa bankama suočila se čak polovina žena iz posmatranog uzorka (P1BN, P3BN i P6BN). Ove predrasude dominantno proizilaze iz tradicionalnih stavova konzervativnog društva kakvo je naše, a u kome se od žene, prije svega, očekuje da na sebe preuzme brigu o kući i djeci, a ne da ima i vodi vlastiti posao. Sve intervjusane su se složile da je to blisko povezano sa tradicionalnom muškom stereotipizacijom preduzetništva prema kojoj je muška uloga da radi i da obezbjeđuje prihod. Preduzetnica kodirana kao P1BN izjavila je:

„Iskustva sa bankama su krajnje negativna. Ponižavajući odnos i podsmjeh bankarskih službenika me je posebno iritirao.”

Slična iskustva navela je i P3BN:

„Predrasuda je svakako bilo, a što se tiče diskriminacije i to stoji. Čini mi se da ih je više zanimao moj privatni život nego stabilnost mog poslovanja. Zadiranje duboko u intimu, sa pitanjima planiram li brak i djecu smatram i ponižavajućim i poražavajućim.”

Navedeno jasno govori o smanjenoj društvenoj prihvatljivosti ženskih preduzetnica, umanjivanju kredibiliteta i legitimiteta preduzetnica, što im ujedno ograničava pristup bankarskom finansiranju. Zatim preduzetnica kodirana kao P6BN označava svoje iskustvo sa bankom kao „teško” i „traumatično” a sve zbog nepoznavanja procedura.

Na pitanje da se konkretno odrede tri ključne prepreke za obezbjeđenje finansijskih sredstava putem banaka, većina preduzetnica je pomenula loš odnos i predrasude od strane bankarskih službenika, visoke kamatne stope i komplikovane procedure, praćene nepovjerenjem u bankarski sektor i nedostatkom kolaterala. Uočene su male varijacije u rangiranju od strane šest preduzetnica, kao što je predstavljeno u Tabeli 4, iako se identifikovane prepreke obično odnose i vezane su za zajednički skup tema koji se sistematski provlači kroz sve intervjuje. Identifikovane prepreke uključivale su i nedostatak kolaterala, nedostatak finansijskog obrazovanja, komplikovane i nerazumljive procedure, obimnu i skupu dokumentaciju, te dug vremenski period od momenta podnošenja kreditnog zahtjeva do odobrenja kredita

Ove različite prepreke sastavljene su i prezentovane u Tabeli 4.

TABELA 4 KLJUČNE PREPREKE SA KOJIMA SE SUSREĆU PREDUZETNICE NA PODRUČJU GRADA BIJEJLINA PRILIKOM PRIKUPLJANJA FINANSIJSKIH SREDSTAVA PUTEM BANAKA

Ispitanica	Prepreka 1	Prepreka 2	Prepreka 3
P1BN	Predrasude bankarskih službenika	Nedostatak kolaterala	Visoki troškovi pribavljanja neophodne dokumentacije
P2BN	Nepovjerenje prema bankama	Nedostatak finansijskog obrazovanja	Nema povoljnih kredita
P3BN	Nerazumijevanje i nipodaštavanje od strane bankarskih službenika	Visoke kamatne stope	Obimna dokumentacija
P4BN	Obeshrabrujuće visoke kamatne stope	Visoki troškovi pribavljanja neophodne dokumentacije	Dug vremenski period od momenta podnošenja kreditnog zahtjeva do odobrenja kredita
P5BN	Nepovjerenje prema finansijskim institucijama	Komplikovane i nerazumljive procedure	Visoke kamatne stope
P6BN	Komplikovane procedure	Loš odnos i predrasude sa kojima pristupaju kreditni službenici	Nedostatak kolaterala

Jedna trećina preduzetnica iz uzorka je kao prepreku navela nepovjerenje u bankarski sektor (P2BN i P5BN), što govori da percepcije preduzetnica prema bankama utiču na

ovakve finansijske odluke. Vjerujemo da je to blisko povezano i sa finansijskom logikom žene koja je drugačija nego muška, sa većom averzijom prema riziku, percepcijom da će se zahtjevi za kredit odbiti, te nedostatkom finansijskog obrazovanja kako su navele neke od preduzetnica. Međutim, i dalje nemamo dovoljno uvida, a samim tim ni objašnjenja šta uzrokuje ovakve percepcije i dovodi preduzetnice do toga da se skoro pa dobrovoljno isključuju iz eksternog finansiranja. Nadalje, jedna od identifikovanih prepreka koja je posebno alarmantna, a na koju ukazuju intervjuisane preduzetnice je loš odnos i predrasude sa kojima prema njima nastupaju bankarski službenici. Usudujemo se reći da to dodatno obeshrabruje preduzetnice u potrazi za eksternim finansiranjem. Istovremeno otvara se i pitanje kako je moguće da u jednom civilizovanom i demokratskom društvu u kome bi trebalo da su svi jednaki i da imaju ista prava, prema preduzetnicama se i dalje pristupa sa otvorenim predrasadama i nipodaštavanjem. Odnosno, da li domaće banke diskriminišu preduzetnice, ili je to samo njihova percepcija? Identifikovana prepreka koja se odnosi na visoke kamatne stope upućuje na nedostatak državne i institucionalne podrške razvoju ženskog preduzetništva, jer ne postoje konkretne državne mjere i politike koje bi za rezultat imale podsticanje ženskog preduzetništva i ublažavanje rodnog jaza u finansiranju. Sve ovo ukazuje na postojanje i značaj strukturnih barijera za ženski napredak kako na lokalnom nivo, tako i u domaćoj ekonomiji. Konačno, nesporno je da na iskustvo domaćih preduzetnica u pristupu finansiranju utiče čitav niz varijabli koje je neophodno poredati i razumjeti unutar određenih kulturno-istorijskih, nacionalnih i institucionalnih okvira u kojima ove žene žive i vode svoje poslove i koji odražavaju određena društvena uvjerenja [15]. Stoga ne iznenađuje što je za jednu od prepreka identifikovana nedostatak kolaterala kada se radi o društvu u kome se zajednička imovina stečena u braku vodi uglavnom na muškarcima i u kome se od žene očekuje da se odriče svoga nasljedstva u korist muških srodnika.

Na pitanje od koga sui male najveću podršku i potporu za otpočinjanje vlastitog posla sve preduzetnice su se izjasnile da je ta podrška došla od porodice, roditelja i prijatelja. Kada je riječ o podršci lokalne zajednice takođe sve preduzetnice su se izjasnile da nisu imale podršku lokalne zajednice, kao i da svojim stavovima i regulativom lokalna zajednica nimalo ne podstiče žensko preduzetništvo, nego ga čak i otežava. Preduzetnica kodirana kao P1BN je svoja iskustva objasnila sljedećim riječima:

„Bezbroj šaltera, taksi i naknada i još uz to neljubazna administracija. Toliko komplikovanih procedura, da sam imala osjećaj da žele da uopšte ne registrujem preduzeće. Kada to sagledam sa ove distance čini mi se da je daleko teže bilo prikupiti sve neophodne dozvole, dokumentaciju, naplaćati takse i registrovati djelatnost, nego raditi i uspjeti u poslu.”

Stavove lokalne zajednice iz svoga iskustva objasnila je preduzetnica kodirana kao P6BN:

„Nažalost, još uvijek me doživljavaju kao da sam zalutala u svijet biznisa. Toliko godina uspješno poslujem, društveno odgovorno se ponašam, redovno izmirujem svoje poreske obaveze, učestvujem u humanitarnim akcijama, ali čini se da to nije dovoljno. Imam osjećaj da je problem u tome što sam žena.”

Iz ovoga zaključujemo da u podsticanju i razvoju ženskog preduzetništva izostaje institucionalna podrška i podrška lokalne zajednice koja je prijeko potrebna.

IV. ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Za bolji pristup žena finansijama neophodno je njihovo veće učešće u radnoj snazi koje bi dovelo do povećanja njihovih ekonomskih mogućnosti. Učešće žena na tržištu rada i njihov pristup finansijskim uslugama čvrsto su povezani i utiču jedno na drugo. Žene koje učestvuju na tržištu rada, odnosno zaposlene žene imaju otvorene račune u banci, a samim tim i mogućnost da koriste različite bankarske usluge i proizvode, imaju mogućnost da se kreditno zadužuju, štede, ... Ograničenim učešćem žena na tržištu rada na gubitku je ne samo ženska populacija, nego i cjelokupna ekonomija BiH, a prema najnovijim podacima Međunarodne finansijske korporacije (*International Finance Corporation – IFC*), BiH gubi čak 16% bruto nacionalnog proizvoda godišnje zbog ograničenog učešća žena na tržištu rada [18].

Broj žena koje se odlučuju da postanu preduzetnice u stalnom je porastu na globalnom nivou, a tako i kod nas. Međutim, motivi žena u razvijenim i zemljama u razvoju se bitno razlikuju, utoliko što u ovim drugim žene postaju preduzetnice uglavnom iz nužde [19] kao što je to jasno naglasila preduzetnica kodirana kao P2BN. Nadalje, brojni su dokazi koji upućuju na to da bankarski sektor u zemljama u razvoju pruža manje mogućnosti ženama da koriste bankarske kredite za finansiranje svojih preduzetničkih poduhvata, jer banke nisu dovoljno motivisane da diverzifikuju svoj portfolio klijenata i povećaju njihovu dostupnost za žene kao kategoriju koju smatraju manje kreditno sposobnom ili rizičnom [15]. Što je, pored ostalog, umnogome posljedica muške stereotipizacije preduzetništva prema kojoj je muškarac predodređen da radi i obezbjeđuje prihod, a ženama je namijenjeno da na sebe preuzmu brigu o porodici i djeci i najčešće budu pomažući članovi domaćinstva.

U ovome radu je istraživan problem finansiranja ženskog preduzetništva na području Grada Bijeljina, na osnovu dubinskih intervju sprovedenih na smislenom uzorku od šest (6) žena preduzetnica. Problem finansiranja ženskog preduzetništva u ovoj lokalnoj zajednici posmatran je kroz višestruku prizmu i analitičke jedinice ustanovljene metodologijom i predloženim istraživačkim okvirom.

Naše istraživanje smješteno u kontekst ove lokalne zajednice sugerise da se preduzetnice suočavaju sa različitim preprekama prilikom prikupljanja finansijskih sredstava, a kao tri ključne prepreke identifikovane su nepovjerenjem u bankarski sektor, loš odnos i predrasude sa kojima prema njima nastupaju bankarski službenici i visoke kamatne stope. Osim toga, prepreke su uključivale i nedostatak kolaterala i finansijskog obrazovanja, te komplikovane procedure i obimnu dokumentaciju za čije pribavljanje je potrebno izdvojiti mnogo vremena i novca.

Rezultati istraživanja prezentovanih u ovome radu ukazuju na veliki stepen isključenosti bijeljinskih preduzetnica iz formalnog finansijskog sektora. Neke od razloga za ovu isključenost pronalazimo u samoj specifičnosti lokalne zajednice, odnosno zemlje tj. u njenom kulturno-istorijskom naslijeđu, običajima, tradiciji i praksi, neke opet u ophođenju finansijskog sektora prema preduzetnicama, a pojedine u samim percepcijama preduzetnica koje ih dovode do

dobrovoljnog isključivanja iz eksternog finansiranja. Usudujemo se reći da im bez obzira na akademsko zvanje (83% preduzetnica u uzorku) nedostaje finansijsko obrazovanje, što su na direktan ili indirektan način i same potvrdile, a rezultati brojnih istraživanja [14, 20, 21] upućuju da je finansijsko obrazovanje ključni elemenat za poboljšanje finansijske inkluzije. Zatim praksa da se žene odriču svoga naslijeđstva i imovine u korist muških srodnika ili da se imovina stečena u braku uknjižava na muževe ih lišava kolaterala, odnosno mogli bi smo reći da ženama nedostaje društvena svijest o ženskim nasljednim i drugim pravima.

Na osnovu identifikovanih problema i iskustava žena preduzetnica na području Grada Bijeljina opisanih u ovome radu, proizilazi da mjere politike podrške ženskom preduzetništvu mogu i treba da se odvijaju u nekoliko različitih pravaca. Inicijative za podršku preduzetnicima koje se mogu primjeniti kako na lokalnom i državnom nivou, tako i u ostalim zemljama u razvoju, a koje treba da preduzmu kreatori politika mogu se svesti na sljedeće:

- Kao prvo, neophodni su programi osnaživanja žena usmjereni na razvijanje pravne i finansijske pismenosti i svijesti žena, jer samo pravna i finansijska pismenost i drugi programi osnaživanja mogu osigurati da žene dobiju jednaka imovinska i finansijska prava kao muškarci.

- Treba obezbjediti neophodnu finansijsku podršku za razvoj ženskog preduzetništva kroz: kredite za početni kapital sa niskim troškovima kamata, kreditne linije specijalno namjenjene preduzetnicima, donacije za osnivanje novih poslova i investiranje, lakši pristup garancijama po kreditima, niže takse i troškove osnivanja preduzeća za žene i slično.

- Organizacija neke vrste otvorenog dijaloga između žena i predstavnika bankarskog sektora mogla bi da doprinese boljem shvatanju savremenog bankarstva i izgradnji objektivnijih stavova koji bi doveli do smanjenja nepovjerenja i predrasuda od strane žena, dok bi bankarski sektor sa druge strane dobio povratne informacije o određenim izvorima zabrinutosti koje gaje preduzetnice i na osnovu toga mogao preispitati svoje procedure kreditiranja ženskog preduzetništva.

- Zatim, promovisati razvoj ženskih preduzetničkih mreža, na lokalnom i svim drugim nivoima, kao glavni izvora znanja o ženskom preduzetništvu i značajnim alatima za promociju, podršku i razvoj ženskog preduzetništva uopšte.

Samo istovremenim i sinhronizovanim sprovođenjem svih ili većine ovih mjera možemo očekivati željene rezultate u dugom roku.

Iako je ovaj rad pružio početne uvide o preprekama koje utiču na finansiranje ženskog preduzetništva iz perspektive bijeljinskih preduzetnica, kao i svako drugo, i ovo istraživanje ima određena ograničenja koja su u vezi sa ispitanicama i sa procesom prikupljanja podataka tokom susreta. Jedno od ograničenja je mala veličina uzorka (6 preduzetnica). Pored toga, za neke važne istraživačke aspekte nedostaju detalji zbog zatvorenosti preduzetnica i nespremnosti da o njima otvoreno govore. Zbog zauzetosti ispitanica vrijeme za obavljanje intervju je bilo relativno kratko (ograničeno na maksimalno 150 minuta). Konačno, jedno od ograničenja sastoji se u tome što rezultati istraživanja proizilaze iz istraživanja sprovedenog na području Grada Bijeljina, dakle istraživanja su sprovedena u okviru jedne lokalne zajednice. Sve skupa, to znači da rezultati istraživanja ne mogu biti lako generalizovani, iako će

vrlo vjerovatno imati veću važnost i primjenljivost u BiH/RS, a samim tim i u ostalim zemljama u razvoju.

LITERATURA

- [1] Aristei, D., & Gallo, M. (2016, August). Does gender matter for firms' access to credit? Evidence from international data. *Finance Research Letters*, 18, 67-75. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.frl.2016.04.002>
- [2] Mijid, N., & Bernasek, A. (2013, March). Gender and the credit rationing of small businesses. *The Social Science Journal*, 50(1), 55-65. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.soscij.2012.09.002>
- [3] Muravyev, A., Talavera, O., & Schäfer, D. (2009, June). Entrepreneurs' gender and financial constraints: Evidence from international data. *Journal of Comparative Economics*, 37(2), 270-286. doi: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jce.2008.12.001>
- [4] Dong, Y., & Men, C. (2014). SME financing in emerging markets: Firm characteristics, banking structure and institutions. *Emerging Markets Finance and Trade*, 50(1), 120-149.
- [5] Aterido, R., Beck, T., & Lacovone, L. (2011, February 1). *Gender and Finance in Sub-Saharan Africa: Are Women Disadvantaged?* World Bank Policy Research Working Paper No. 5571. Retrieved November 10, 2016, from SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1774418>
- [6] Brandt, L., & Li, H. (2002, October). *Bank discrimination in transition economies: ideology, information or incentives?* William Davidson Institute Working Paper No. 517. doi: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.360280>
- [7] Ahmad, S. Z., & Muhammad Arif, A. M. (2015). Strengthening access to finance for women-owned SMEs in developing countries. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal*, 34(7), 634-639. doi: <http://dx.doi.org/10.1108/EDI-11-2012-0104>
- [8] Patton, M. (2002). *Qualitative Research & Evaluation Methods* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- [9] Syed, J. & Ozbilgin, M. (2009, December). A relational framework for international transfer of diversity management practices. *International Journal of Human Resource Management*, 20(12), 2435-2453. Pristupljeno: 01.08.2018. godine. Dostupno na: https://www.researchgate.net/profile/Jawad_Syed/publication/220028511_A_relational_framework_for_international_transfer_of_diversity_management_practices/links/56cf19b608ae4d8d649f982b/A-relational-framework-for-international-transfer-of-diversity-management-practices.pdf?origin=publication_detail
- [10] Glaser, B. G., & Strauss, A. L. (1967). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. Chicago, IL: Aldine. Pristupljeno: 02.08.2018. godine. Dostupno na: http://www.sxf.uevora.pt/wp-content/uploads/2013/03/Glaser_1967.pdf
- [11] Bryman, A. (1988). *Quantity and Quality in Social Research*. Unwin Hyman, London, UK.
- [12] Leete, S., Xu, J., & Wheeler, D. (2013). Investment barriers and incentives for marine renewable energy in the UK: An analysis of investor preferences. *Energy policy*, 60, 866-875.
- [13] Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina. (2016, December). *Labour Force Survey 2016 (LFS 2016)*. Sarajevo, Bosnia and Herzegovina: Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina. Pristupljeno: 02.10.2018. godine. Dostupno na: http://www.bhas.ba/tematskibilteni/TB_ARS%202016_BS_ENG_.pdf
- [14] Atkinson, A. & Messy, F. (2013). *Promoting Financial Inclusion through Financial Education: OECD/INFE Evidence, Policies and Practice*. OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions, No. 34. OECD Publishing, Paris. Pristupljeno: 02.10.2018. godine. Dostupno na: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/5k3xz6m88smp-en.pdf?expires=1527459728&id=id&accname=guest&checksum=309E44EF2FFB0F8B0206F8B1DE8779CE>
- [15] Golić, Z. (2019). Problem of Financing Women Entrepreneurs – Experience of Women Entrepreneurs in Post-Conflict Bosnia and Herzegovina. In F. Tomos, N. Kumar, & N. Clifton (Eds.), *Women Entrepreneurs and Strategic Decision Making in the Global Economy*, Hershey, PA: IGI Global. Forthcoming title.
- [16] Beck, T., Behr, P., & Madestam, A. (2014, September). *Sex and credit: Is there a gender bias in lending?* Faculty of Finance. Cass Business School, City University London. Working Paper Series No. 29. London, UK. Pristupljeno: 05.08.2018. godine. Dostupno na: https://www.cass.city.ac.uk/_data/assets/pdf_file/0007/238642/No29.Beck.Behr.Madestam.pdf
- [17] World Bank. (2015, November 14). *Country Partnership Framework for Bosnia and Herzegovina for the Period FY16-FY20*. Report No. 99616-BA. Pristupljeno: 03.08.2018. godine. Dostupno na: <http://pubdocs.worldbank.org/en/215221450204091066/WBG-Bosnia-and-Herzegovina-period-FY2016-2020.pdf>
- [18] Hadžić, M. (2018, May 7). Privatni sektor je najvažnija karika za ekonomski boljitak društva. *Business magazine*, 289, 23-27.
- [19] Radović-Marković, M. & Lekić, S. (2008). Development and features of female self-employment in Bosnia-Herzegovina. In *Challenges of economic sciences in the 21st Century* (pp. 279-283). Belgrade, Institute of Economic Sciences.
- [20] Grohmann, A., Klihs, T., & Menkhoff, L. (2017, September). *Does Financial Literacy Improve Financial Inclusion? Cross Country Evidence*. DIW Berlin Discussion Paper No. 1682. German Institute for Economic Research, Berlin. Pristupljeno: 10.10.2018. godine. Dostupno na: https://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.563910.de/dp1682.pdf
- [21] Sukumaran, K. (2015, April). Financial access: inclusion and literacy. *Annual Research Journal of Symbiosis Centre for Management Studies*, 3(1), 188-207. Symbiosis Centre for Management Studies, Pune. Pristupljeno: 11.10.2018. godine. Dostupno na: <https://www.scmspune.ac.in/chapter/Chapter%2013.pdfG>